

Balogh Csaba

„A mérég, melyet rejt, nagyon veszélyes...”

*A Rákosi-korszak Madách-vitái*¹

■ A történelmi korszakok mechanikus rávetítése a művelődéstörténeti folyamatokra mindig az önkényesség és az elnagyoltság kockázatát rejti. Az 1949 és 1956 közötti, Rákosi-korszakként ismert időszak esetében ez a bizonytalanság csekélyebb. Irodalomtörténet-írásunk közvetlen hatalmi irányítás alá került, és a szigorú-totális ideológiai célkitűzése miatt a korszak Madách-recepciója is példátlanul egyszólamúvá vált. 1948-ban még felvillanhatott a múlt sokszínűsége: négy markánsan eltérő szemléletű bevezetővel ellátott *Tragédia*-kiadás jelent meg. Császár Ernőé a tízes évek pozitivista, Babits Mihályé a húszas évek esztétizáló világát, míg Kardeván Károlyé a harmincas évek közoktatási szempontjait idézte. Barta János új előszava pedig a politikai változás szelét jelezte. De ezután teljes hallgatás következett.

A szilencium felé vezető út elméleti megalapozása nem egy 1945 után született tanulmányhoz, hanem egy korábbi, még a háború kitörésekor írt elemzéshez köthető, amelyről Magyarországon csak kevesek tudtak. 1940-ben Bolgár Elek a moszkvai magyar kommunista emigráció lapjában, az *Új Hang*ban közölte Madách-cikkét, amelyet csupán egyszer és közel húsz évvel később adtak ki itthon.² Az *Új Hang* 1938 januárjától 1941 júniusáig jelent meg. Az alapító Barta Sándor után Gábor Andor állt a folyóirat élére, a munkatársak között ott található Lukács György és Révai József. Ők ebben az orgánumban nem írtak Madáchról, de a Rákosi-korszak ideológusaiként meghatározták a Madách-kritika irányát. Az *Új Hang* szépirodalmi fórumnak indult, szemléletét a marxizmus, az antifaszizmus és az internacionalizmus határozta meg, tematikája a haladónak tartott Petőfi – Ady – József Attila háromszögben mozgott. A moszkvai folyóirat a műkritikában is az osztályharc fegyverét látta, ezért elutasította a hazai irodalmi lapok – főképp a *Nyugat* – esztétizáló, apolitikus, a nyílt ideologizálást kerülő irányvonalát. Bolgár Elek Madách-dolgozata témáját tekintve rendhagyó, mert az

Új Hang – Révai József Kölcsey-kritikáját leszámítva – nemigen foglalkozik a XIX. századi magyar literatúrával, és a szerző – Révaival ellentétben – csak kivételesen értekezik az irodalomról.

A jogász végzettségű, majd a történettudomány felé forduló Bolgár Elek jellegzetes moszkovita életutat járt be. A Kommün alatt válik ismert politikussá: bécsi követ, majd Kun Béla egyik helyettese. A bukás után – mint Gerő Ernő, Farkas Mihály, Lukács György, Rákosi Mátyás, Révai József és Vas Zoltán – elhagyja az országot, Nyugat-Európában él, majd a harmincas években a Szovjetunióba emigrál. 1944-ben a bevonuló Vörös Hadsereg tagjaként látja újra Magyarországot.

Bolgár Elek tanulmánya az első marxista–sztálinista értékelése Madách életművének. De eredményei nem kiemelkedők, és esszének sem emlékezetes: műkedvelő munka, egy kommunista társadalomtudós alkalmi irodalmi kalandozása. A kritikátörténet nem fordított rá figyelmet, de mellőzöttsége csak részben indokolt. Jelentősége nem szakszerűségében, hanem – a kommunista diktatúra *Tragédia*-kritikája szempontjából – mintaértékű ideológiai konstrukciójában áll.

Bolgár tanulmányának a jövőre nézve legfontosabb tézise, hogy az elemzés önmagát nem a kritikátörténet részének, hanem új kezdetnek tekinti, amelynek célja a végső értékelés kimondása, és ez csak az eddigi eredmények teljes körű felülbírálatával lehetséges. A tabula rasa egyik retorikai eszköze a személytelen, homályos utalás a múlt kritikusaira, akik mindig tévedtek. „Nem méltányolták”, „elégtelenül hangsúlyozták”, „szerettek arra következtetni”, „a pesszimizmust olvasták ki” stb. Az efféle ködös, névtelen célzások az átlagos felkészültségű, tehát nem irodalmár olvasóban azt a képzetet keltik, hogy a Bolgár előtti nyolcvan év *Tragédia*-kritikája egységes volt, így tévedései könnyedén korrigálhatóak, ugyanakkor az egyetemes arctalanságban súlytalanná is válnak az idézett ellenvélemények.

Bolgár Elek dolgozata nem csupán kritikátörténeti cél-

kitűzésében, hanem módszerében is beharangozta a Rákosi-korszak *Tragédia*-értelmezéseit. Egyrészt a drámai költeményt nem önmagában, hanem a teljes Madách-életmű fényében vizsgálja. E technika meggyőzőnek tűnik, valójában esetleges és szubjektív. Bolgár a *Tragédia* egy-egy nehezen értelmezhető (vagy félreértelmezendő) részéhez Madách lírájából keres megoldást, és a két, eredeti összefüggéséből kiszakított szövegtöredékkel már könnyedén igazolhatja téziseit. A teljes életművet felhasználó szelekciós módszer nem csupán állításra, de tagadásra is kitűnően alkalmazható. A klasszikus marxista ideológiájú interpretáció az osztályszempontú társadalomtörténeti megközelítésen kívül minden más elemzői szempont létjogosultságát tagadja, ezért Bolgár Elek kiemelt feladata a két legterjedelmesebb, legismertebb értelmezői hagyomány – a komparatistikai és a felekezeti – érvénytelenítése. Elemzésében a történelmi és az osztályharc nyomozása nemcsak elhalványítja a dráma egyéb motívumait, hanem ki is iktatja azokat. Ebben a rendszerben törvényszerűen a legvonzóbb alakká a „hivatalos mennyország” ellen lázadó, „forradalmár szellemű” Lucifer válik, a „szakadatlanul dolgozó és küzdő ész”, „aki nélkül nincs se teremtés, se történelem”. „Ő az, aki a materializmus magaslatairól korigálja Ádám javíthatatlan idealizmusát, és teszi nevetéssé érzélgőségében, kritikálanságában, utópiáiban kifejezésre jutó irracionálisát.”³ Az ihletők áttekintése „konkrét magyar történelmi tények ábrázolásának” számonkérésére egyszerűsödik. Bolgár a tények zászlaja alatt indítja el az ideológiai harcot a *Tragédia* utópikus színei ellen, ami a Rákosi-korszakban meghatározó témává válik. A kérdés már ekkor megoldhatatlan: milyen indokok alapján lehet ugyanannak a társadalombírálatnak a múltra és Madách jelenére vonatkozó részét méltányolni, de a jövőre vonatkozót cáfolni?

Bolgár Elek még nem tiltakozott a *Tragédia* kiadása ellen, de a későbbi kritikái rendszer fő vádpontját, amelyre a későbbi, teljes elutasítása épült, már ekkor, 1940-ben, a moszkvai emigrációban megfogalmazta. Az ideologikus műbírálat ismert eszköze az elvont elvi mércéhez történő viszonyítás. Az erre épülő értelmezői stratégia végigkíséri a Madách-szakirodalmat – a drámai költemény nem eléggé keresztény, nem eléggé nemzeti stb. –, de a marxista–sztálinista *Tragédia*-kritikában kizárólagossá válik, és mindennemű más, esztétikai észrevételt kiszorít. Azonban mély szakadék tátong a felekezeti-nemzeti és a kommunista ideológiájú számonkérés, mérceállítás között. Az Erdélyi Jánostól Prohászka Ottokárig ívelő kritikai tábor a költő korában létező, ismert és általános érvényűnek tekintett eszme- és értékrendszert keresett a drámai

költeményben. Ellenben a magukat kommunistának valló elemzők olyan társadalomtudományi elveket, felismeréseket kérnek számon a *Tragédia* világképén, amelyek annak megírásakor még nem léteztek, vagy írója előtt ismeretlenek voltak. „[Madách] nem látja, hogy a szocializmusnak a kapitalizmus történelmi előfeltétele, és nem látja, hogy a kapitalizmus úgy szűnik meg, hogy a szocializmus...”⁴ Az efféle – a történelmi materializmushoz, a dialektikus gondolkodáshoz, az osztályharchoz, a tömegek szerepéhez kapcsolódó – eszmei cáfolatok ellepik, majd gúzsba kötik a Rákosi-korszak irodalomkritikáit.

Az ideológus mindenkiben ideológust lát, így Bolgár is. A költővel és a művel folytatott terjengős, spekulatív, tekintélyelvű vita rendre messzire szakad az irodalmi szövegtől. A korábbi nyolcvan év legzordabb, legelfogultabb *Tragédia*-bírálatait is érdekes olvasmánnyá tette a szerző személyes hangja, leplezetlen érintettsége. A kommunista ideológusok műelemzései bírósági perbeszédre emlékeztetnek. Az irodalmár egyszerre vádlója és védője az eljárása alá vont íróknak, költőknek. Ismerteti az eljárás indokát, a vádpontokat és az enyhítő körülményeket. A tárgyalásmód mindig személytelen: nem árul el semmiféle olvasói érintettséget, nem vall esztétikai örömről, érzelmekről. Az ítélet is személytelen, tévedhetetlen és megfellebbezhetetlen. Bolgár Elek kritikájában ez a bűnvádi retorika csak részben kidolgozott, a rendtartás még következtelen, de két szempontból tanulmánya mintát jelent a Rákosi-kor *Tragédia*-értékelőinek.

Az első a tanulmány megírásának, a madáchi életmű vizsgálatának indoka. „Az immár 80 éves *Ember tragédiájának* külföldi sikerei egyre szélesebb körben keltenek érdeklődést Madách személyisége iránt.”⁵ Ez lesz a kommunista diktatúra akadémiai Madách-üléseinek is a nyitóhangja. Leegyszerűsítve: nem azért kell foglalkozni vele, mert érték, mert hatást gyakorol, hanem mert mások értéknek tartják, másokra hatást gyakorol. Bolgár is az itthon és külföldön tömegeket vonzó színpadi siker, vagyis a sok évtizedes páratlan hatás elemeit nyomozza, és igen meglepő eredményre jut: „Ezek az elemek leghevesebben talán úgy volnának jellemezhetőek: az *Ember tragédiájában* rejlő hatalmas *pedagógiai erőforrások*.”⁶ És ebből következik a másik mintaértékűvé váló szempont: a szépirodalomban rejlő pedagógiai erőforrások feltérképezése a kommunista ideológiájú értelmezés kiemelt célja. De leleplezője is, mert az ideológus mindig elválasztja önmagát az átnevelendő olvasóktól, színházlátogatóktól. Az egalitáriusságot, a kollektívizmust súlykoló rezsim kultúrpolitikája a végletekig elitista. Irányítói okkal irtóztak a falanszter-jelenettől: a társadalmi egyenlőséget

dicsőítő, ugyanakkor az élet-halál felett ítélkező tudós és a kioktatott, megfélemlített tömegek szembeállítására rendkívüli művészi erővel leplezi le a fenti ellentmondást.

Bolgár Elek aligha gondolta, hogy az 1940-ben Moszkvában papírra vetett tanulmány tíz évvel később a magyarországi értékelés iránytűje lesz: Madách drámája felhasználhatatlan a kommunista átnevelés számára. És ez az ítélet megpecsételi a *Tragédia* sorsát.

A folytatás ismert: a Magyar Kommunista Párt (1948 júniusától Magyar Dolgozók Pártja) két vezető teoretikusa, Révai József és Lukács György 1948 nyarán leiltotta a színházak műsoráról *Az ember tragédiáját*. Az új hatalom eredetileg a darab több évtizedes száműzésére készült. A színházakból eltüntették a díszleteket, a szövegkönyveket, a művet törölték a kötelező olvasmányok listájáról, és az államosított kiadók sem jelenthették meg. (De a diktatúra keze nem ért az országhatáron túlra: 1949-ben Ankarában törökül, egy évre rá Nagyszombatban szlovákul jelent meg, 1951-ben pedig magyarul – Buenos Airesben.) Bár a korszak kultúrpolitikusai igyekeznek válaszokat szállítani, az elhallgatás indokai meglepően banálisak és kidolgozatlanok. A *Tragédia* világszerte reakció: a biblikus keret, a pesszimista jövőkép, a bárgyúnak és elvtelennek ábrázolt tömeg, Ádám idealizmusa, Lucifer cinizmusa az ellentéte mindannak, amire a rezsimevelni akar. A falanszter szín pedig maga a legveszélyesebb mérge: a keserű szocializmuskarikatúra és az új, szovjet típusú berendezkedés közötti hasonlóság nyilvánvaló. A kíméletlen kollektívizálás, a lódenkabátos nincstelenség, a kulturális élet sematikus-sága, a polgári értelmiség megszégyenítése, meghurcolása látnoki színben tüntette volna fel Madáchot. Rákosi diktatúrájában valósággá vált, hogy Michelangelo széklábat farag, Platón nyáját őriz, és Luther kazánt fűt. De a színháztörténeti múlt is megőrizte a darabot. A hazatérő moszkoviták jól ismerték a *Tragédia* hírhedt 1937-es hamburgi bemutatóját, amely a Szovjetunió elleni uszítást szolgálta: a falanszter díszleteire cirill betűket festetett a goebbelsi propaganda.

Az 1951 decemberében megtartott akadémiai Irodalomtörténeti Kongresszus Madách-vitája mögött annak beismerése állt, hogy a költőt tiltással nem lehet kiretusálni a nemzeti klasszikusok tablójáról. A harmincas, negyvenes évek *Tragédia*-előadásainak emléke eleven, és a családi könyvespolcok – a polgári élet mementójaként – több százezer Madách-kötetet rejtnek. Az ülés ott vette fel az ideológiai szálát, ahol Bolgár Elek 1940-ben Moszkvában,

a mű *pedagógiai erőforrásai* felett tünődve, elvágta. Lukács György drámaira hangolt megnyitójában a Madách-értékelés radikális felülvizsgálatát hirdette meg. De az új program – Bolgár cikkéhez képest – semmi újat nem hozott. Lukács elutasítja a komparatiztikai, motívum- és műfaj történeti kutatásokat, a történelmi kontextus vizsgálatát pedig a megírás korának hazai társadalmi problémáira, párt- és osztályharcaira szűkíti le. Csakhogy a felszólalók már származásuk és szellemi gyökereik miatt is rést ütöttek a Lukács emelte falon. Elsőként a Horváth János-tanítvány Waldapfel József, aki a fordulat évében lett az Akadémia tagja, de a kutatásait már a Horthy-korszakban is számos elismeréssel méltatták. Waldapfel elismeri, hogy minden hazai marxista-sztálinista *Tragédia*-elemzés Bolgár Elek köpönyegéből bújt elő, de jócskán finomít – a vitaülésem egyébként jelen lévő – akadémikustársra érvelésén. Tompította a materialista-forradalmár Lucifer iránti rokonszenvet, és a falanszter-jelenet bravúros átértelmezésével a drámai költemény újbóli kiadását és színházi bemutatását is meglebegtette. A falanszter – mint Waldapfel fejtegeti – nem a szocializmus belső mechanizmusa miatt vált az emberi egyéniség és a szépség temetőjévé, hanem a kapitalizmus megdöntése után sok millió évvel az emberi nem fennmaradásáért a kozmikus végzet ellen folytatott kényszerű élethalálharc miatt.

A továbbiakban a vitaülés egyre nagyobb léptekben távolodott attól az ideológiai céltól, amelyet Lukács kitűzött. Waldapfel után újabb – időközben elvtársakká lett – osztályidegenek következtek. Elsőként a lelkészcsaládból származó ifjú Horváth Károly, aki felcsillantotta azt a kutatói erényét, amely két évtized múlva a Madáchhoz fűződő komparatiztikai és motívumtörténeti kutatások vezető egyéniségévé tették: a nyugati nyelvek elmélyült ismeretére épülő világirodalmi tájékozottságát. Majd Horváth János másik híressé lett tanítványa, Barta János következett, aki Madách-monográfiáival és szövegkiadásával már a polgári korszakban komoly szakmai hírnevet szerzett.

Az Akadémia Madách-vitaülése a sztálini mintára kiépített irodalomtudomány és -kritika kettős kényszerhelyzetéről árulkodott. Egyrészt beismerte, hogy nincs olyan értelmezői stratégia, amely a *Tragédiát* a szovjet típusú berendezkedés kiépítésének szolgálatába állíthatná. Mint Waldapfel megjegyzi: „Sohasem fog sikerülni a költemény szövegéből minden zavaró ellentmondást kiküszöbölni.”⁷⁷ Másrészt annak tudomásulvételét jelentette, hogy a *Tragédia* – példátlan hazai és külföldi tekintélye miatt – nem retusálható ki a magyar irodalmi kánonból. „Madáchról való hallgatásunk – gyakorol kollektív ön-

kritikát Waldapfel – mindenképpen új irodalomtörténet-írásunk szegénységi bizonyítványához tartozik.”⁸

Lukácsot nyugtalanította, hogy a két Horváth János-tanítvány a költő rehabilitálására készül, és Waldapfel a vitaülesen elhangzott téziseit az *Irodalomtörténetben* is közreadta,⁹ ezért a Madách-frontra maga mellé szólította tanítványát és pártfogoltját, az alig huszonhét éves Hermann Istvánt.¹⁰ Dolgozatában az ifjú filozófus pontról pontra követi Lukács fél évvel korábbi megnyitójának instrukcióit, és tételesen, bár a nevek említése nélkül cáfolja azoknak a – Madáchot rehabilitálni kívánó – értelmezési utaknak a marxista–leninista elvekhez mért hitelességét, amelyeket az akadémiai vitaülesen megfogalmaztak az előadók. A tizenegy fejezetes, könyv alakban csaknem félszáz oldalas tanulmány a *Tragédia* szakmai kritikátörténetének talán legpártosabb dokumentuma. Az értekezés próbára teszi az olvasó türelmét és nyitottságát, de nem dagályossága, esztétikai érzéketlensége vagy inkorrektisége miatt. Az ideológiai érvelés a maga társadalomtudományi rendszerén belül is elbukik. Ugyanis Hermann hiába térképezi fel a Madách-dráma kapcsolatát a korabeli magyar történelemmel és osztálytársadalommal, részletezi megírásának „bonyolult politikai és ideológiai körülményeit”, hiába mond súlyos ítéletet, majd tesz engedményt a költővel szemben, akinek álláspontja korlátolt, de becsületes, és vívódásait akár rokonszenvvel is lehet szemlélni. De az eredeti cél nem ez volt. Az elemzés visszatér oda, ahonnan elindult, és végül nem old meg semmit. Megválaszolatlanok maradnak a bevezető kérdései: *Az ember tragédiája* miért példátlan sikere a hazai irodalom- és színháztörténetnek, miért világhírű, miért fordították le több tucat nyelvre? Miért hat a XX. században is? Hermann István nagy ívű tanulmánya a Rákosi-korszak irodalomtörténet-írásának egyik emlékeztető – és a tapasztaltabb, felkészültebb pályatársak számára tanulsággal szolgáló – kudarca. Arra figyelmeztetett, semmiféle kulturális-ideológiai forradalom nem tekintheti a múlt élő irodalmát pusztán kortörténeti dokumentumnak.

Lukács György aggodalma megalapozottnak bizonyult: az akadémiai vitaüles kiengedte a szellemet a palackból, és azt már nem tudta visszazárni. A korszak vezető irodalmárai közül alighanem Sötér István látta be először, hogy a hazai marxista irodalomtörténet-írás legsürgősebb feladata, hogy tudomásul vegye Madách életművének rendkívüli hatását, és teóriáival ehhez alkalmazkodjon. Sötér érdemei vitathatatlanok, de a körülmények szerencsés összjátékának is köszönhető, hogy az általa

képviselt irányzat sikeres alternatívát kínálhatott a Lukácséval szemben. 1953 márciusában meghalt Sztálin, a szovjet vezetés lemondásra szólította fel Rákosit, és július elején Nagy Imrét nevezték ki miniszterelnöknek, ősszel megindulhatott a nevével fémjelzett új szakasz politika, a kommunista diktatúra – és a kultúrforradalom – átmeneti olvadása. Az irodalmi emlékezet is segítette a marxista nyitás stratégiáját: a költő születésének 130. évfordulója jó alkalmat kínált a Madách-kérdés újragondolására. A *Tragédia* még nem jelenhetett meg, de a kiadók, szerkesztők már rafinált módon be-becsempeszték Madách nevét a különféle kritikátörténeti kötetekbe.

Sötér István a Madách-vita taktikus áthangeléséhez 1953 őszén látott hozzá a *Két esztendő irodalomtörténeti munkássága a Petőfitől Adyig korszak területén* című tanulmányával. Az alig negyvenesztendő Sötér veretes műveltsége, sokirányú felkészültsége széles körben ismert volt, és magas pozíciója is támogatta, hogy kellő magabiztossággal szóljon hozzá a kérdéshez: a tanulmány megírásakor az ELTE tanszékvezető tanára és rektora. Sötér átlép a kritikátörténeti múlttal való viaskodáson, csupán az 1951-től eltelt két év irodalomtörténeti termését értékeli. Ezzel a Madáchot érintő sor két névre szűkül. Waldapfel József és Hermann István elvileg azonos ideológiai – Sötér meghatározása szerint marxista–leninista – alapról indult, de ezzel a fogással egymással szembeállíthatókká váltak. Sötér, ha diplomatikusan is, de továbbgondolásra alkalmatlannak ítéli ifjú pályatársa (és egyetemi beosztottja), Hermann István téziseit, és hangsúlyosan Waldapfelnek ad igazat: Madáchban a költőt és nem a filozófust kell értékelni.

Sötér tanulmánya egyre szélesedő törésvonalat nyitott a Rákosi-kor irodalomtudományának Madách-értékelésében. Lukács György másfél évvel később, 1955 tavaszán írt cikkében rámutat, Waldapfel és Sötér elméleti a hatás, a befogadás szempontjából életidegen okoskodások, amelyek mögött ideológiai engedékenység bujkál. Hiszen a *Tragédia* olvasója vagy előadásának nézője nem lapozgatja párhuzamosan a *Mózes*t vagy a *Civilizátort*, ahogy nem böngészi Eötvös József félezer oldalas állambölcseleti munkáját, *A XIX. század uralkodó eszméit* sem. Olvasás közben vagy a színházban a dráma teremtett világában, a Paradicsomban, Rómában vagy a falanszterben találja magát.

1954-ben – az átmeneti politikai enyhülés nyomán – megtört a jég: hat év után újra megjelenhetett *Az ember tragédiája*. Az új, filológiai igényes szövegkiadás Waldapfel József gondozta, akinek terjedelmes előszava összhangban van Sötér frissen kidolgozott stratégiájá-

val: olyan társadalomtörténeti háttérre épülő értelmezői irányvonalat vázol, amely igazolja Madách rehabilitálását. Ha a ma olvasója megkísérli a lehetetlent, és megfélekedzik a kommunista diktatúráról és gatteteiről, Waldapfel előszavát joggal tarthatja kulturált összefoglalásnak – függetlenül attól, hogy egyetért-e a marxista irodalomtudomány eszmei alapjaival. A tanulmány jóindulatú, alkalmazkodó, kerüli a konfrontációt, és az ideológiai korlátokon belül tárgyilagos. Külön figyelmet érdemel a bevezető záró mondata: „Az ember tragédiájának igazi értékeit is előbb-utóbb a szocialista realista színjátás fogja egész nagyságukban felragyogtatni.”¹¹

Valóban: 1955. január 7-én – több mint hétéves szünet után – a Nemzeti Színház újra műsorra tűzi *Az ember tragédiáját*. A légkör meglehetősen felszabadult: tucatszori folyóiratban rendezők, színészek, kritikusok, polgári gyökerű intellektüelek mondják el véleményüket a példátlan sikerű bemutatóról. Egy évvel korábban – Nagy Imre miniszterelnökségének zenitjén – a Nemzeti Színház három rendezője, Gellért Endre, Major Tamás és Marton Endre immáron az Akadémia szállította alibikkal a tarsolyukban láthatott munkához. Madách mentségére szolgált, hogy a bukott forradalom után nem festhetett rózsaszínű jövőt, vidéki remeteségében amúgy sem láthatta előre a nagyvárosi proletáriátus öntudatra ébredését és világrengető harcát. Másrészt Ádám nem egyforma csalódottsággal távozik az egyes történelmi színekből, ezért a párizsi forradalom lelkesült megálmódóját, Keplert, London kapitalizmuskritikáját és az ember szabadságvágyát kell a színpadon hangsúlyozni. A realista látásmódot a puritán díszletek és kosztümök jelzik, a jövő jelenetei viszont víziószerűvé válnak, rossz álmoknak tűnnek. Kitűnő ötletnek bizonyult a kettős szereposztás is. A premieren a drámaibb színészi felfogás debütál: Básti Lajos (Ádám), Lukács Margit (Éva) és Major Tamás (Lucifer), majd néhány napra rá a líraibb is bemutatkozik Bessenyei Ferenc (Ádám), Szörényi Éva (Éva) és Ungvári László (Lucifer) főszereplésével.

1955-re esik a Sötér- és a Lukács-vonal közötti látványos kenyértörés is. Ekkor már szembeötlő a két kör közötti értelmezői harc legfontosabb retorikai fegyvere. Sötér és Waldapfel pontosan látja, hogy Madáchot és *Az ember tragédiáját* a marxista-leninista irodalomtörténet-írás keretein belül csak úgy lehet végleg rehabilitálni, és a magyar irodalom haladó hagyományai közé illeszteni, ha a költőt és művét élesen leválasztják kilencven év ideológiai szempontból elfogadhatatlannak ítélt értelmezés-

történetéről. Ezért minderről, mint másodlagos kérdésről, hallgatnak. A szemben álló oldal ellenkező stratégiát követ: azt hangsúlyozza, hogy az új társadalmi, kultúrpolitikai rendszerben a *Tragédia* nem indulhat tiszta lappal, mert kritika- és színháztörténete szétválaszthatatlanul összeforrt a jelent ideológiájával fenyegető, destabilizáló múlttal. Ennek bizonyítására Hermann István ismét megjelenteti 1952-ben már publikált, zord ítéletekben bővelkedő kritikátörténeti áttekintését. Mestere, Lukács György pedig 1955 tavaszán a *Szabad Nép* hasábjain adja közre „több évtizedes különvéleményét”. A kritikátörténet nagyságait porba döntő cikk önmeghatározása – *Különvélemény* – egyértelműen jelzi, hogy szerzője a Madách-vitában háttérbe szorult. Lukács egyetlen és igen szűk rostát használ: közvetlenül az utópikus jelenelek köré csoportosítja a múlt értékelőit – kiket háborított fel Madách falanszterének szocializmus-paródiája, az emberiség jövőjének sivár, reménytelen ábrázolása, valamint kik és hogyan mentegették mindezekért a költőt. Az áttekintés célja annak bizonyítása, hogy a „Madách ábrázolta történeti fejlődés perspektívátlanságát, művészi történelembölcseletének pesszimista voltát... nem lehet eldisputálni.”¹² A marxista kritikusok egyre élesebb megosztottságának Lukács szövegében is felbukkan egy apró jele: egyetlen pályatársát, Hermann Istvánt említi név szerint, de nem ad magyarázatot, miért emeli saját tanítványát az idősebb, rangosabb tudományos eredményekkel bíró elvtársak fölé.

A másik oldal perdöntő – a hazai kutatás főáramát egészen 1990-ig meghatározó – válasza fél év múlva, 1955 novemberében érkezett Sötér István *Madách Imre* címmel megtartott akadémiai székfoglalójában. Sötér nem rejtette véka alá, hogy az előadásában meghirdetett új irányvonal, az elfogadó marxista esztétika és irodalomtörténet-írás célja Madách és munkásságának teljes rehabilitálása, és ezzel a keményvonalas irodalomkritika végleges kiszorítása. Sötér a *Tragédia*-szakirodalom áttekintésekor épp az ellenkezőjét teszi annak, amit Lukács György. A Rákosi-korszak tudományretorikájába gyökeresen újat hoz a székfoglaló érvelési technikája: a kutatói érdem felülírja a világnézeti szembenállást. Sötér könnyed természetességgel ismeri el az előtte járó polgári értelmezők érdemeit, legyenek pozitivisták avagy szellemtörténészek, sőt – Madáchcsal együtt – a *Nyugat* esszéíróit is rehabilitálja. A központi gondolat – „Madách, a költő, hasonlíthatatlan magasságban áll Madách, a filozófus fölött”¹³ – önmagában kérdőjelezi meg Lukács társadalombölcseleti megközelítésének értelmét és létjogosultságát.

Sötér István szinte hibátlanul kalkulált: bár a politikai

légkör 1955 tavaszán, Nagy Imre felmentésével hűvösebbé vált, a Madách-disputát már nem lehetett befagyasztani. Az akkor hetvenéves Lukács György nem írt többet *Az ember tragédiájáról*, a nála harminc évvel fiatalabb Sötér előtt pedig fényes és termékeny irodalomtudósi pálya állt, számos nagy lélegzetvételű könyvfejezetben, egy önálló Madách-monográfiában folytatta az akadémiai székfoglalójában megkezdett utat. De a Rákosi-korszak Madách-kritikájának nem a Lukács–Sötér vita a végakkordja.

A következő hónapok azt bizonyították, hogy Sötér István számításába is hiba csúszott. A forradalmat megelőző egy éven belül a nevével jelzett elfogadó marxista értékelését két súlyos és széles nyilvánosságot kapó bíráló érte, amelyek önmagukban érzékeltették, hogy a diktatúrát egymással harcoló ideológiai irányvonalak gyengítik. Az első vitát Nemes Dezső, a Rákosi-kor ünnepelet, Kossuth-díjjal kitüntetett párttörténész indította el. A keményvonalas kommunista teoretikus a háború végén tért haza Moszkvából, 1950 és 1953 között a Népművelődési Minisztérium főosztályvezetőjeként, majd a pártpropagandára szakosodott Szikra Kiadó igazgatójaként dolgozott. 1955 novemberében jelentette meg *A hazafiság kérdése és a jobboldali jelenségek* című előadását, amely a Rákosi-klikk megerősödésének fontos és érdekfeszítő kordokumentuma. A szerző egy friss – a *Tragédia* januári bemutatója után két hónappal hozott – politikai határozat fényében értékeli a nemzetköziség, a hazafiság és a nacionalizmus fogalmát. „A Központi Vezetőség [1955] márciusi határozata megbélyegezte a párt irányvonalát eltorzító jobboldali nézeteket, melyeknek Nagy Imre volt a fő képviselője, és felhívta pártunk minden tagját a káros és zavartkeltő nézetek elleni harcra.”¹⁴ Az aktuálpolitikai kérdésekre összpontosító propagandakiadvány – a jobboldali nézeteket ismertető fejezetben – egy bekezdés erejéig a frissen műsorra tűzött *Tragédiára* hivatkozik. „Ha azonban nem vigyázunk, akkor a haladó hagyományok ápolása jegyében is olyasmivel traktálják a népet, ami rossz ápolása és esetleg beszenyvezése a haladó hagyományoknak. Ehhez »mindössze« az kell, hogy a hazafiság jelszavával kritikátlanul »haladónak« nyilvánítsanak olyasmit, ami nem haladó, pl. Madách: *Ember tragédiája* című művét.” Ezután a szerző a korszak sokszor ismételt hármasság vádpontját – falanszter, tömegek ábrázolása, pesszimizmus – sorolja fel, zárásként pedig a darab új szcenáriumáról mond ítéletet. „A legjobb rendezés és a színészek legodaadóbb játéka sem tudhat e mű alapján véve népellenes jellegén változtatni. De kritikátlanul ismét színre került, mégpe-

dig favorizáltan – természetesen a haladó hagyományok, illetve »az egységes nemzeti kultúra« ápolása jegyében. Vagy talán még azt is mondják, hogy a szocialista építés segítése érdekében?!”¹⁵ Az utolsó mondat egyértelműen a Sötér–Waldapfel vonal falanszter-értelmezésének szánt gúnyos célzás. Nemes Dezső könyvének e rövid passzusa közvetlenül Rákosi Mátyás és a moszkovita felsővezetés tiltakozását és fenyegetését üzenté.

Az üzenet értelmezéséhez célszerű egy rövid színház-történeti kitérőt tenni.¹⁶ Rákosi személyes, engesztelhetetlen haragot táplált *Az ember tragédiájával* szemben. Az írószövetségben (!) arról beszélt a párttagságnak, hogy a mű betiltása helyes lépés volt, újbóli színrevitele pedig pusztán provokáció lenne. A diktátor nem volt jelen a *Tragédia* 1955. január 7-ei premierjén, mert Moszkvába rendelték, de egy hónapra rá maga is megtekintette a Nemzeti teltházas előadását. A szemtanúk elmondása szerint a darabról a második jelenet után kirohant, és a színház szalonjában üvöltve tiltakozott a további bemutatás ellen. (Ekkor hangzott el, hogy »a prolikat ez nem érdekli« és a szállóigévé lett fenyegetése is: »Maguknak csak az a szerencsésük, nem szeretek művészt börtönben látni.»¹⁷) Rákosit és a Nemes Dezső által képviselt keményvonalas sztálinista kört külön aggasztotta, hogy a darab nem csupán a fővárosi értelmiség körében aratott sikert. A Blaha Lujza téri pénztárak előtt kígyózó sorok, a tömeges, teljesíthetetlen számú vidékről, gyárakból, üzemekből érkező jegyigénylés azt mutatta, a munkások is érdeklő az előadás. A *Tragédia*-bemutató sikere a szovjet mintájú kultúrforradalom: a feszített tempójú ideológiai átnevelés kudarcát jelképezte. A zajos sikert egy Moszkvából küldött revizor (bizonyos Gromov elvtárs) is ellenőrizte, és arra jutott, hogy a darab mondánivalója a legkevésbé sincs összhangban az elvárt kulturális irányvonallal. Mint jelenti, a műsoron tartása olyan, mintha a Rákóczi úton a szocializmust építenék, de a mellékutcákban már a kapitalizmust.¹⁸ Feltehetően a hatalmában újra megizmosodó Rákosi maga rendelte el a *Tragédia* betiltását. A darab harminchárom előadás után váratlanul lekerült a Nemzeti színpadáról. Az igazgató Major Tamásnak – mint a Központi Bizottság tagjának – később annyit sikerült elérnie, hogy márciustól az évad végéig havonta kétszer-háromszor még eljátszhatták. A *Szabad Nép* ekkor közli Lukács György külvéleményét. Nemes Dezső tiltakozása – bár hangja radikálisabb – is ebbe az irányba illeszthető.

A támadásra nem Sötér István vagy akadémiai köre

felelt, hanem Molnár Miklós, egy fiatal kora ellenére ismert újságíró. Molnár a háború után a *Szabad Nép* munkatársa lett, majd 1950-től 1955 februárjában történt leváltásáig az *Irodalmi Újság* szerkesztőjeként dolgozott. Madách védelmében írt cikkét fél évvel menesztése után publikálta, és feltehetően már ekkor a – Nemes Dezső által is élesen bírált – Nagy Imre körüli reformcsoport tagja volt. A Veres Péter vezette írószövetség lapja, az *Irodalmi Újság* a legzordabb időkben is elfogadóbb ideológiát képviselt, mint a központi pártvezetés, 1955-ben pedig a reformtörekvések első számú képviselőjévé lépett elő. Molnár ebből a közegekből is kitűnt kritikus hangjával, és *Három megjegyzés egy évszázados vitához* címmel válaszolt Nemes Dezső elvtárs „brosúrájára”.¹⁹ A Madách-szakirodalomban ritka a vitapartner nevésségessé tétele. Molnár Miklós tárcája erre kínál emlékezetes példát. A pikírtre, csipkelődőre kevert zsurnalizmus és a szerző irodalmi felkészültségét bizonyító érvelés hatásos egyveleget alkot: Nemes tájékozatlanságára és véleményének jelentéktelenségére hívja fel a figyelmet. A cikk kritikátörténeti jelentőségét az évszázados befogadási tradíció hangsúlyozása adja, amely a fordulat évtől nem lehetett szempont a Madách-kritikában. Molnár a „nemzeti kultúra legkiválóbb elméi” között kritikusokat (Arany, Csengery, Eötvös, Erdélyi, Gyulai, Riedl, Waldapfel) és színi rendezőket (Paulay, Hevesi, Major, Gellért) állít szembe Nemes Dezsővel. A zárzó visszautasítja Nemes elvtárs „gorombaságait”, amelyek egy olyan művet gyaláznak, amely immár „14 nép nyelvén hirdeti a magyar irodalom becsületét”. Molnár Miklós cikke volt az első jelentős, az akadémiai világon kívüli tiltakozás a Rákosi-korszak elutasító Madách-kritikája ellen.

Tíz hónappal később Sötér István váratlanul újabb, komoly politikai-közéleti népszerűségnek örvendő vitapartnerre akad: az írószövetség elnökére, Veres Péterre. A polémiát Veresnek a *Szabad Népb*ben közölt egész oldalas cikke indította el 1956 szeptemberében – a forradalom előtt egy hónappal. A *Madách megértéséhez* címmel közölt esszé egyrészt jól illeszkedik az önművelő író olvasónapló-sorozatába, és híven tükrözi eszmei ellentmondásokról feszített világképét. Ugyanakkor új, ríktó színfoltja a korabeli Madách-kritikának: méltán tekinthető a későbbi formabontó *Tragédia*-olvasatok elődjének. E cikkel kapcsolatban is ki kell emelni Veres Péter közéleti, publicisztikai munkásságának fő erényét, szókimondó bátorságát, amellyel nyíltan, nemes egyszerűen fordul szembe a korabeli Madách-ku-

ratás ideológiai vitáktól terhelt akadémiai elitizmusával. „Az ember tragédiájának a vitája – nyitja cikkét Veres –, amit az elmúlt években láttunk, amikor is hol levették a műsorról, hol meg visszatették, de sohase belső meggyőződésből, hanem pillanatnyilag helyesnek vélt politikai célszerűség okából, évtizedek óta folyik, és amint a Lukács György tanulmányából, majd a Sötér István ellentanulmányából láttuk, még ma se ült el, legfeljebb egy időre elhallgatott.”²⁰

Veres Péter azzal szeretné kihúzni a nemzet szívéből a Madách-polémiák jelentette tövist, hogy a költő realizmusának hangsúlyozásával az optimizmus–pesszimizmus vita meghaladását és az ideológiai viták lezárását kezdeményezi. Az „izmusokkal”, a „filozófiai közhelyekkel” történő leszámolással azonban rögvest új ideológiát teremt, amely nem a regnáló politikai rendszert célozza, hanem az egymással marakodó akadémiai főideológusok gondolkodási sematizmusát és a „szív, az igaz költészet” iránti érzéketlenségét. A dráma realizmusát bizonygató (alighanem szándékolt komolytalansággal összehordott-előadott) természettudományos és lélektani érvek valójában a politikai irányítás és az irodalom értelmezőinek elitizmusa ellen szólnak. De a szerző akadémiaellenessége végül tudományellenességbe hajlik: a *Tragédia* historikus képsorozata többet mond, mint „egy egész polcra való történelmi kézikönyv”, és többet tanít a politikáról, mint „százezer vezércikk”. A kor irodalmárainak a legtöbb fejtörést okozó falanszter szín Veres Péter kezében az öngyönyölészek elleni éles fegyverré, közéleti programbeszéddé válik. „Újra és újra fel kell lépünk a saját magunkban és a bürokratáinkban jelentkező falanszter-hajlamok ellen, de főleg az olyan bürokraták ellen, akik – ha rájuk bízánk – a Michelangelókkal széklábat faragtatnának, akár az idők végezetéig.” Az író néhol tréfálkodik, de esszéjének mégis súlyos az üzenete: pártos irodalomtudósok, kritikusok és teoretikusok, prédikáló papok és szemforgató politikusok akárhogy okoskodnak, nem lehet igazuk Madáchcsal szemben. „A költő nem téved, még akkor se, ha túloz.” Másrészt az akadémikusok és mindenféle egyetemi koponyák nyakatekert műelemzéseinek szűk a hatósugara. A *Tragédia* értelmezése elsősorban nem elvont szaktudományos probléma, hiszen „megítélése nagyon sokban az olvasó vagy a néző alapérzésétől függ” – és ezzel a meglátásával Veres Péter messze megelőzte korát.

Sötér István joggal érezhette úgy, hogy az írószövetség elnöke személyesen neki címezte Madách-esszéjét. Válasza egy hétre rá jelent meg. Nem váratlanul, ugyanis a Veres Péter véleményéhez fűzött szerkesztőségi lábgye-

zet ezt már beharangozta: „a cikkben foglalt kérdésekkel a *Szabad Nép* még foglalkozni fog”. Mégsem tűnik úgy, mintha valami előre megírt forgatókönyv szerint követe volna egymást a két szemben álló vélemény. A válasz stílárius kidolgozatlansága, logikájának bizonytalansága, az egymást kizáró érvek azt sejtetik, hogy Sötért felkészületlenül érte Veres Péter cikke. Aligha véletlen, hogy e rögtönzésnek ható cikk csak itt, a *Szabad Nép* 1956. szeptember 23-ai számában olvasható, egyetlen későbbi tanulmánykötete sem közölte újra. Nemcsak a címből – *Utóhang egy Madách-tanulmányhoz* –, a tartalmából sem hámozható ki, hogy Sötér melyik Madách-tanulmányhoz akart utóhangot írni. Többször utal Veres egy héttel korábbi cikkére, de saját, tíz hónappal korábbi akadémiai székfoglalójára is.

Bevezetőként Sötér István megdicséri és megköszöni Veres Péter „sok eredeti és okos megjegyzését”, de gyorsan kitűnik, hogy az ideológiai korlátok közé szorított irodalomtudós nem képes érdemben válaszolni az író kedélyesen provokáló olvasónaplójára. Meghökkenőt látni, Sötér mennyire ellentmondásosan ítéli meg a Madách-kritika elmúlt másfél esztendejét. Elismeri, hogy a *Tragédia* – az 1955 januárjában történt bemutatása óta – a kulturális élet egyik legtöbb izgalmat keltő problémája: de a vitákat hol letisztult légkörűnek, hol elmergesedettnek ítéli. Veres kérdésére – „miért is lappanganak e kérdés körül fojtottan, kirobbanásra képtelenül elégedetlenségek és indulatok?” – nem talál választ. A párbeszéd lehetősége elillan, amikor Sötér, a *Tragédia* premierjét körülvevő viták okait kutatva, visszautasítja az akadémiai értékelés dogmatikusságát célzó vádak. Az indulatokat nem az irodalomtudósok következetlensége, ideológiai köpönyegforgatása, helyezkedése és marakodása szítja, hanem a Horthy-korszakból eredő felületes és tudománytalan előítéletek, valamint a „tájékozatlan, félreértésektől hemzsegő közvélemény” – tehát az egyszerű olvasó és színházlátogató – akadályozza a szaktudományos tisztázást.

Az *Utóhang* végül további eszmecsere buzdít, amely a „*Tragédia* helyét megnyugtatóan jelölhetné ki irodalmunkban”.²¹ De Sötér cikke már nem teljesíthette a küldetését, egy hónap múlva a történelem közbeszólt. Jelentősége mégsem csekély: a Rákosi-korszak Madách-kritikájának utolsó dokumentuma és az 1990-ig egyeduralgató elfogadó marxista *Tragédia*-értelmezés ideológiai önellentmondásainak máig érvényes láttelepe.

1956 után a sztálinista Madách-kritika szellemét csupán egyetlen teoretikus idézte fel. Révai József, az 1949 és 1953 közötti kultúrpolitika főideológusa és teljhatalmú irányítója nem szólt hozzá az akadémiai *Tragédia*-vitaüléshez, ahogy a Sötér–Lukács vitához sem. De a forradalom után határozottan elutasította azt az eszmei megújulást, amelynek egyik jelképévé a nyitottabb szemléletű Madách-kritika vált. Révai a forradalom alatt a Szovjetunióba menekült, csak 1957 tavaszán tért vissza, de ekkorra a hatalomból már kiszorult, be kellett érnie a *Társadalmi Szemle* főszerkesztésével, itt jelent meg utolsó nagy terjedelmű irodalmi tanulmánya *Az ember tragédiájáról*. Révai feleleveníti az 1956 októbere előtti időszak politikai harcait, és kiemeli azt a határvonalat, amely a kultúrpolitika két hatalmi-értelmezői csoportját elválasztotta egymástól. Noha kapcsolata távolról sem volt felhőtlen Lukács Györggyel, a *Tragédiához* fűzött „megjegyzéseinek” polemizáló tételei Lukács 1955-ös különvéleményének megkésett kiegészítésének, igazolásaként is tekinthetők. De hangja óvatosabb: azokról a „revizionistákról és minden rendű és rangú reakciós szövetségeikről”, akik *Az ember tragédiáját* „faltörő kosként használják fel a szabadság nevében a szabadság igazi rendje ellen”²², már nem derül ki, hogy kicsodák. A tanulmány végén meghirdetett harcos program bezárja a sztálinista ideológiai kört. A Moszkvából hazatért Révai visszakanyarodik Bolgár Elek két évtizeddel korábbi, Moszkvában írt célkitűzéséhez: „... meg kell találnunk a *Tragédiának* azokat a pozitív vonásait, amelyek lehetővé teszik, hogy a mű haladó hagyományaink részévé és új világot építő népünk *szellemi nevelésének eszköze* váljon.”²³ De Révai tervéből már semmi nem valósult meg: az ő dolgozata is gyorsan elfeledett különvélemény maradt, mint Lukácsé.

Az új idők jelképeként a Nemzeti Színház 1957 nyarán – a Margitszigeten – újból műsorra tűzi a *Tragédiát* – változatlan rendezésben és (az emigrációt választó Szörényi Éva kivételével) változatlan szereposztásban. 1958 őszén – Révai tanulmányának megjelenésekor – az akadémiai közvélemény is másra figyel: a polgári-konzervatív irodalomtörténet-írás élő klasszikusát, a nyolcvanéves Horváth Jánost köszöntik tanítványai, és a laudációk közvetve megnyitják a kaput a *Tragédia* pozitivistá újraértelmezése előtt.

JEGYZETEK

- 1 Tanulmányom megírását a 201102/02760 jelzetű kutatói pályázat keretében a Nemzeti Kulturális Alap támogatta. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája* (Drámai költemény). *Szinoptikus kritikai kiadás*. Szerkesztette, jegyzetek KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 491. (XII. 175.)
- 2 BOLGÁR Elek: *Madách Imre = Új Hang* [Moszkva], 1940, 3. sz., 51–64.; *Ua.* = BOLGÁR Elek: *Válogatott tanulmányok*. Szerkesztette KERÉKES Lajos, Bp., Akadémiai, 1958, 200–220.
- 3 *Uo.*, 206.
- 4 *Uo.*, 209.; 213.
- 5 *Uo.*, 200.
- 6 *Uo.*, 218. (Kiemelés tőlem – B. Cs.)
- 7 *Vitaulás Madách Imréről = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II.*, Bp., Akadémiai, 1952, 258.
- 8 *Uo.*, 243.
- 9 WALDAPFEL József: *Madách Imre = Irodalomtörténet*, 1952, 28–44.
- 10 HERMANN István: *Madách Imre: Az ember tragédiája = Irodalomtörténet*, 1952, 335–353.
- 11 MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta WALDAPFEL József, Bp., Szépirodalmi, 1954, Bevezetés: 5–26., 26.
- 12 LUKÁCS György: *Madách tragédiája = Szabad Nép*, 1955. III. 27. (85. sz.); IV. 2. (91. sz.) Kötetben LUKÁCS György: *Magyar irodalom – Magyar kultúra: Válogatott tanulmányok*. Szerkesztette és válogatta FEHÉR Ferenc és KENYERES Zoltán, Bp., Gondolat, 1970 (Lukács György *Válogatott Művei III.*), 560–573., 562.
- 13 SÓTÉR István: *Madách Imre*. Akadémiai székfoglaló (1955. XI. 21.) = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* [1956] VIII. kötet (1–4. sz.), 129–180. Ekkor azonos címmel megjelent az Akadémia Kiadónál különnyomatban, majd kötetben is. SÓTÉR István: *Romantika és realizmus (Válogatott irodalmi tanulmányok)*. Bp., Szépirodalmi, 1956, 217–293., 269.
- 14 NEMES Dezső: *A hazafiság kérdése és a jobboldali jelenségek (Előadás)*. Bp., Szikra, 1955, 5.
- 15 *Uo.*, 37.
- 16 Az előadásról KOLTAI Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon (1933–1968)*. Bp., Kelenföld, 1990, 190–215.
- 17 *Uo.*, 210–211.
- 18 Vö.: HELTAI Gyöngyi: *Egy anekdota margójára = Napkút*, 2002, 2. sz., 7–35.
- 19 MOLNÁR Miklós: *Három megjegyzés egy évszázados vitához = Irodalmi Újság*, 1955. november 12. (46. sz.), 5. Az idézet innen.
- 20 VERES Péter: *Madách megértéséhez (A Tragédia új előadásának alkalmából) = Szabad Nép*, 1956. szeptember 16. (258. sz.), 5. Az idézetek ebből a közlésből valók. Kötetben VERES Péter: *Olvasónapló*. Bp., Szépirodalmi, 1962, 111–117.
- 21 SÓTÉR István: *Utóhang egy Madách-tanulmányhoz = Szabad Nép*, 1956. szeptember 23. (265. sz.), 4.
- 22 RÉVAI József: *Az ember tragédiája = Társadalmi Szemle*, 1958, 9. sz., 15–35.; MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Sajtó alá rendezte ERDŐS Magda, utószó RÉVAI József, Bp., Magyar Helikon, 1958, 191–217.; RÉVAI József: *Madách Imre: Az ember tragédiája = Uő, Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp., Kossuth, 1960, 93–124., 95.
- 23 *Uo.*, 121. (Kiemelés tőlem – B. Cs.)